

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۴۳۵۳

پژوهشکده امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی

وابسته به مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)

۱۳۸۱ / ۱۱ / ۳۰

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته :

جامعه‌شناسی انقلاب اسلامی

موضوع :

گونه‌شناسی گفتمان‌های اسلامی و نقش آنها در

فرآیند انقلاب اسلامی (۱۳۴۲ - ۱۳۶۸)

استاد راهنما : جناب آقای دکتر علی محمد حاضری

استاد مشاور : جناب آقای دکتر محمدسالار کسرائی

پژوهشگر : سلیمان میرزایی راجعونی

سال تحصیلی : ۸۰ - ۷۹

نیمسال دوم

۴۴۲۶۴

از نظامات آراء علمی این
توسعه‌یافته است

تقدیم به

رهبر انقلاب و بنیانگذار نظام جمهوری اسلامی ایران حضرت امام خمینی
(س)، بزرگ مردی که با «جهاد»، «صبر» و «اجتهاد» مستمر خویش ضمن مبارزه با
«اسلام آمریکایی» و تفکیک آن از «اسلام ناب محمدی» روشن نمودن مرز بین
این دو اسلام را از واجبات سیاسی مهمی می دانست که بایستی برای مسلمانان
پابرهنده کاملاً مشخص شود.

تقدیر و تشکر

جای آن دارد تا از اشخاص بسیاری که در نگارش و تکمیل این پایان‌نامه سهم و نقش داشته‌اند یاد و سپاسگزاری کنم. در صدر فهرست، اساتید راهنما و مشاور و داوران برجسته‌ای قرار دارند که در دوره دانشجویی‌ام در پژوهشکده امام خمینی^(س) و انقلاب اسلامی به من کمک کردند و چارچوب فکری این اثر را شکل دادند: دکتر علی محمد حاضری، دکتر محمدسالار کسرای، دکتر هادی سمتی و آقای حمید انصاری که در انجام گرفتن این پژوهش با ارائه دیدگاهها، اطلاعات لازم و کار سخاوتمندانه‌شان به من جرأت لازم را برای انجام این امر مهم بخشیده و از خطاها و لغزشها نیز برکنارم داشتند و جای بسی خوشوقتی است که آدمی خود را دانشجوی یک چنین گروهی از افراد اهل فضل بداند.

از اساتید گروه جامعه‌شناسی آقایان ابوالفضل دلاوری، عباس کشاورز، مصطفی مهرآئین، فردین قریشی، علی مرشدی‌زاد و صدرالدین موسوی که همگی در شکل دادن اندیشه‌ام در زمینه انقلاب اسلامی، جامعه‌شناسی، نظریه، روش و زبان انگلیسی و توجه دادنم به جزئیات، نقش داشته‌اند، تشکر می‌کنم.

همچنین از کارکنان کتابخانه پژوهشکده امام، خانم‌ها شاهرخی و طالاری سپاسگزارم که با کار بی‌شائبه‌شان و در اختیار نهادن کتاب‌های مورد نیاز به نوعی به من کمک کردند. بدون همکاری و تشویق مسئول و کارکنان بخش آموزش، این پژوهش به سرانجام نیک نمی‌رسید، از همگی به ویژه خانم‌ها گلدانی و شکرزاده سپاسگزارم.

از کارکنان کانون تبلیغاتی سپیدرود به ویژه آقای مالکی که دستنوشته مرا خواندند و ماشین کردند، تشکر می‌کنم.

به گونه‌ای متفاوت مرهون دوستان و خانواده‌ام نیز می‌باشم، چون همگی مرا در این رهگذر یاری دادند، از همگی شما سپاسگزارم.

سلیمان میرزایی راجعونی

تهران - تابستان ۸۱

« چکیده »

پژوهشکده امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی

مقطع کارشناسی ارشد

گونه‌شناسی گفتمان‌های اسلامی و نقش آنها در فرآیند انقلاب (۶۸ - ۱۳۴۲)

دانشجو: سلیمان میرزایی راجعونی

استاد راهنما: دکتر علی محمد حاضری

استاد مشاور: دکتر محمدسالار کسرائی

تاریخ شروع پایان‌نامه: ۱۳۸۰/۴/۲۹

تاریخ اتمام پایان‌نامه: ۱۳۸۱/۴/۲۳

موضوع این پایان‌نامه «گونه‌شناسی گفتمان‌های اسلامی و نقش آنها در فرآیند انقلاب (۴۲-۱۳۶۸)» است. مسأله‌ای که در این پژوهش محقق به دنبال یافتن پاسخ می‌باشد این است که چند گونه گفتمان اسلامی در فرآیند انقلاب مطرح بود و هر کدام از این گفتمان‌های اسلامی در شکل‌گیری، پیروزی و تداوم انقلاب اسلامی ایران، چه نقشی داشتند؟ محقق با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان ابتدا گفتمان‌های اسلامی مطرح در فرآیند انقلاب را به دو گونه: گفتمان اسلام سنت‌گرا و گفتمان اسلام نوگرا تقسیم نموده است، سپس کوشیده تا عوامل و عناصر قدرت‌بخش و آفریننده انقلاب را در هر گفتمان مشخص نماید. نظریه‌ای که راهنمای اصلی محقق در این پژوهش بوده و با توجه به آن حرکت کرده، «تئوری همزیستی» (Coexistence Theory) است. طبق این تئوری انواع متنوع گفتمان اسلامی در شرایط و بسترهای اجتماعی-سیاسی متفاوت با چهار روند عمده تأثیرگذار: سنت‌زدایی، جهانی‌کردن دین، سکولارسازی و مقدس‌سازی همزیستی دارند. از یافته‌های مهم این پژوهش می‌توان به نکات زیر اشاره کرد:

- به گمان محقق در هر گفتمان اسلامی علاوه بر حضور عناصر اسلامی و ایرانی، ارزش‌های جدیدی چون عدالت اجتماعی، آزادی و علوم جدید با هم تلفیق و ترکیب شده‌اند و با هم همزیستی دارند و آنچه که مطرح است همزیستی است نه یکنواختی و ناب بودن.
- گفتمان اسلام سنت‌گرا به خاطر تأکید بر «حفظ سنت‌ها»، «طرح حفظ وضع موجود» و «معرفی شاه به عنوان فردی شیعه که حافظ جان و مال مسلمین است»، اساساً دارای جهت‌گیری محافظه‌کارانه بود
- گفتمان اسلام نوگرای معنوی - سیاسی امام خمینی (س) به خاطر جامع و ترکیبی‌تر بودن، انسجام و کارآمدی خود گفتمان، هماهنگی‌اش با فراگفتمان حاکم و ایفای درست و آگاهانه نقش توسط رهبر و تقریر کننده اصلی آن توانست بحران به وجود آمده سال‌های ۵۶ - ۱۳۵۷ را هدایت و به انقلاب سیاسی - اجتماعی تبدیل سازد و بعد از پیروزی نهادینه شد که ثمره آن، نظام جمهوری اسلامی است.
- با توجه به تعداد و ساختار عناصر مطرح در گفتمان امام (معنویت‌گرایی، استقلال، عدالت اجتماعی، توسعه و آزادی) و کارآمدی‌اش، محقق اعتقاد راسخ دارد که اسلام با آن معانی شناخته شده در نزد امام خمینی (س) می‌تواند برای حل گره‌ها و تداوم نظام جمهوری اسلامی و گسترش دامنه انقلاب راهگشا باشد.

خلاصه فهرست

	لیست نمودارها .....
	تقدیر و تشکر .....
۱	کلیات پژوهش .....
۱۰	فصل ۱- گفتمان و روش‌های تحلیل آن .....
۳۶	فصل ۲- گونه‌شناسی گفتمان‌های اسلامی و علل تنوع آن‌ها .....
۵۲	فصل ۳- تحلیل گفتمان‌های اسلامی در دورهٔ تکوین انقلاب .....
۱۱۱	فصل ۴- تحلیل گفتمان‌های اسلامی در دورهٔ پیروزی انقلاب .....
۱۲۷	فصل ۵- تحلیل گفتمان‌های اسلامی در دورهٔ تداوم انقلاب .....
۱۴۳	فصل ۶- خلاصه و نتیجه .....
۱۵۱	فهرست منابع .....

فهرست

لیست نمودارها

- تقدیر و تشکر .....
کلیات پژوهش ۱

فصل ۱- گفتمان و روش‌های تحلیل آن

- ۱-۱- گفتمان، معانی و تعاریف ۱۱
۱-۲- روش تحلیل گفتمان ۱۳
    ۱-۲-۱- مفاهیم عمده در تحلیل گفتمانی ۱۴
    ۱-۲-۲- پیش فرض‌های عمده در تحلیل گفتمان متنی ۲۱
    ۱-۲-۳- اهداف تحلیل گفتمان ۲۱
۱-۳- اقتدار اخلاقی و تحلیل گفتمان ۲۲
۱-۴- جنبش‌های اجتماعی و تحلیل گفتمان ۲۴
    ۱-۴-۱- چارچوب‌های تفسیری ۲۶
    ۱-۴-۲- تنظیم چارچوب ۲۸
    ۱-۴-۳- چارچوب‌های تفسیری غالب ۲۹
    ۱-۴-۴- انواع چارچوب‌های تفسیری ۲۹
۱-۵- گفتمان‌های انقلابی و تحلیل گفتمان ۳۰
    ۱-۵-۱- تعریف انقلاب ۳۰
    ۱-۵-۲- تعریف گفتمان انقلابی ۳۱
    ۱-۵-۳- گونه‌شناسی گفتمان‌های انقلابی ۳۱

۳۲	..... ۱-۵-۴ عوامل مؤثر بر ظرفیت و کارکرد گفتمان انقلابی
۳۵	..... ۱-۵-۵ کارکرد گفتمان انقلابی
۳۵	..... ۱-۵-۶ اصول حاکم بر گفتمان‌های انقلابی

فصل ۲ - گونه‌شناسی گفتمان‌های اسلامی و علل تنوع آنها

۳۷	..... ۲-۱-۱ علل وجود گفتمان‌های اسلامی متعدد
۴۱	..... ۲-۱-۱-۱ شیوه‌های مختلف گونه‌شناسی گفتمان‌های اسلامی
۴۳	..... ۲-۲ فضای ویژه تاریخی
۴۶	..... ۲-۳ ملاک‌های مورد نظر در گونه‌شناسی گفتمان‌های اسلامی - دوره تکوین
۴۷	..... ۲-۳-۱ گونه‌شناسی براساس طرح تحلیلی تاپیتون
۴۸	..... ۲-۳-۲ گونه‌شناسی براساس چارچوب‌های تفسیری تارو
۴۸	..... ۲-۴ گروه‌های مبلغ اسلام در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰

فصل ۳ - تحلیل گفتمان‌های اسلامی در دوره تکوین انقلاب

۵۳	..... ۳-۱ مدافعان اسلام در ایران معاصر
۵۴	..... ۳-۱-۱ مواضع اجتماعی - سیاسی مسلمانان سنتی
۵۵	..... ۳-۱-۲ فهم و تفسیر مسلمانان سنتی از دین
۵۵	..... ۳-۱-۳ هویت اجتماعی مسلمانان سنتی
۵۶	..... ۳-۲ گفتمان اسلام سنتی : مضمون ایدئولوژیکی آن
۶۰	..... ۳-۲-۱ قواعد و معیارهای حقیقت در گفتمان اسلام سنت‌گرا
۶۰	..... ۳-۲-۲ « ما » و « دیگران » در گفتمان اسلام سنت‌گرا
۶۱	..... ۳-۲-۳ استراتژی‌ها در گفتمان اسلام سنت‌گرا

۶۲	..... قواعد و شیوه‌های بیانی در گفتمان اسلام سنت‌گرا
۶۴	..... جایگاه گفتمان اسلام سنتی در جغرافیای انسانی
۶۴	..... گفتمان اسلام سنت‌گرا، تبیین‌ها
۶۵	..... نوگرایی دینی
۶۶	..... تفاوت نوگرایی دینی با اصلاح‌طلبی دینی
۶۶	..... نوگرایی دینی در ایران
۶۸	..... تعریف نوگرایی اسلامی
۶۹	..... رسالت نوگرایان مسلمان
۷۰	..... مواضع اجتماعی - سیاسی نوگرایان مسلمان
۷۰	..... فهم و تفسیر نوگرایان مسلمان از دین
۷۱	..... هویت اجتماعی مسلمانان نوگرا
۷۱	..... دلایل نوگرا بودن گفتمان شریعتی و گفتمان امام خمینی(س)
۷۲	..... چرا گفتمان نوگرای سیاسی می‌گوییم
۷۲	..... منظور از گفتمان ایدئولوژیک - سیاسی چیست ؟
۷۳	..... منظور از گفتمان اسلامی معنوی - سیاسی چیست ؟
۷۵	..... گفتمان اسلام ایدئولوژیک - سیاسی دکتر شریعتی
۷۶	..... مضمون ایدئولوژیکی گفتمان شریعتی
۸۰	..... جایگاه دموکراسی در گفتمان شریعتی
۸۰	..... نقش حسینیه ارشاد
۸۲	..... دیگران در گفتمان شریعتی
۸۳	..... استراتژی‌ها در گفتمان شریعتی
۸۶	..... قواعد و شیوه‌های بیانی گفتمان شریعتی

۸۸	..... ۳-۴-۷- جایگاه گفتمان شریعتی در جغرافیای انسانی
۸۹	..... ۳-۴-۸- چرا گفتمان شریعتی هژمونیک نشد؟
۹۲	..... ۳-۵- گفتمان اسلام نوگرایی معنوی - سیاسی امام خمینی
۹۲	..... ۳-۵-۱- مضمون ایدئولوژیکی گفتمان امام خمینی
۹۵	..... ۳-۵-۲- دیگران در گفتمان امام خمینی
۹۶	..... ۳-۵-۳- نحوه مفصل بندی در گفتمان امام خمینی
۱۰۰	..... ۳-۵-۴- استراتژی‌ها در گفتمان امام خمینی
۱۰۵	..... ۳-۵-۵- قواعد و شیوه‌های بیانی در گفتمان امام خمینی
۱۰۶	..... ۳-۵-۶- جایگاه و گفتمان امام خمینی در جغرافیای انسانی
۱۰۷	..... ۳-۵-۷- علل و رشد و توسعه گفتمان امام خمینی
۱۰۸	..... ۳-۶- حوادث مربوط به صحنه سیاسی ایران طی سال‌های ۴۲ تا ۱۳۵۶

فصل ۴ - تحلیل گفتمان‌های اسلامی در دوره پیروزی انقلاب

۱۱۲	..... ۴-۱- جامعه دچار بحران و مردم ناراضی
۱۱۳	..... ۴-۲- وضعیت گفتمان اسلام سنت‌گرا در طی ۱۳۵۶ تا ۱۳۵۷
۱۱۷	..... ۴-۳- تعامل بین گفتمان شریعتی و گفتمان امام
۱۱۸	..... ۴-۴- جایگاه و عملکرد گفتمان امام در طی ۱۳۵۶ تا ۱۳۵۷
۱۲۱	..... ۴-۴-۱- شکل‌گیری هویت انقلابی

فصل ۵ - تحلیل گفتمان‌های اسلامی در دوره تداوم انقلاب

۱۲۸	..... ۵-۱- حوادث سال‌های بعد از انقلاب ۱۳۵۸ تا ۱۳۶۸
۱۲۹	..... ۵-۲- وضعیت و عملکرد گفتمان اسلام سنت‌گرا (۵۸ تا ۶۸)
۱۳۳	..... ۵-۳- وضعیت و عملکرد گفتمان شریعتی در دوره تداوم انقلاب

۱۳۴	..... ۵-۴ عناصر ثابت و متغیر در گفتمام امام خمینی
۱۳۵	..... ۵-۴-۱ چارچوب اصلی گفتمان امام خمینی
۱۳۷	..... ۵-۵ عملکرد گفتمان امام خمینی در سال‌های بعد از پیروزی انقلاب
۱۴۳	..... فصل ۶ - خلاصه و نتیجه
۱۵۱	..... فهرست منابع

فهرست جداول و نمودارها

۳۲	..... نمودار (۱-۱) طبقه‌بندی انواع گفتمان‌های انقلابی
۴۷	..... جدول (۲-۱) ملاک‌های مورد نظر در گونه‌شناسی گفتمان‌های اسلامی
۴۷	..... جدول (۲-۲) گونه‌شناسی گفتمان‌ها براساس تایپتون
۴۸	..... جدول (۲-۳) گونه‌شناسی گفتمان‌ها براساس چارچوب‌های تارو
۵۹	..... جدول (۳-۱) برنامه کلاسی دارالتبلیغ قم در سال ۵۳ - ۱۳۵۴
۷۴	..... جدول (۳-۲) مقایسه گفتمان امام خمینی با گفتمان دکتر شریعتی
۱۰۱	..... نمودار (۳-۱) نمودار سازمان مؤتلفه اسلامی

کلیات :

کلیات پژوهش

تعریف مسأله :

با پذیرش این فرض که انقلاب ۲۲ بهمن سال ۱۳۵۷ در ایران بعنوان یک انقلاب « اسلامی » شناخته شده است ، مسأله‌ای که پیش می‌آید این است که با توجه به وجود گونه‌های مختلف گفتمان اسلامی کدام برداشت و یا قرائت از اسلام توسط چه کسانی و تحت کدام شرایط اجتماعی - سیاسی و تاریخی توانست به گروه‌های مختلف حاضر در صحنه سیاسی ایران وحدت بخشیده و حماسه بی‌نظیری چون انقلاب اسلامی را در عصر مدرنیته بیافریند؟

سؤالات پژوهش :

سؤال اصلی : چند گونه گفتمان اسلامی در فرآیند انقلاب اسلامی (۱۳۴۲ - ۱۳۶۸) مطرح بود و هر کدام از این گفتمان‌ها در شکل‌گیری ، پیروزی و تداوم انقلاب چه نقشی داشتند؟

سؤال فرعی (۱) : کدامیک از گفتمان‌های اسلامی دارای نقش و عملکرد غالب در فرآیند انقلاب بود؟ حوزه غلبه آن کجا بوده است؟ علل غلبه آن بر گفتمان رقیب کدامند؟

سؤال فرعی (۲) : عوامل قدرت بخش (انقلاب آفرین) در کدامیک از گفتمان‌های

اسلامی مشاهده می‌شود؟

فرضیه‌های پژوهش :

فرضیه اصلی : دوگونه گفتمان اسلامی ، سنت‌گرا و نوگرا در فرآیند انقلاب اسلامی مطرح بود و شکل‌گیری ، پیروزی و تداوم انقلاب اسلامی ماحصل عملکرد گفتمان اسلام نوگرا است.

فرضیه رقیب : شکل‌گیری ، پیروزی و تداوم انقلاب اسلامی حاصل عملکرد گفتمان اسلام سنت‌گراست.

فرضیه فرعی (۱) : گفتمان اسلام نوگرای معنوی - سیاسی امام خمینی^(س) در فرآیند انقلاب دارای نقش غالب بود و حوزه غلبه‌اش بیشتر در بین طبقات پایین و طبقات متوسط جدید به ویژه بیرون از حوزه علمیه بوده است و علل غلبه‌اش را باید در انسجام و کارآمدی خود گفتمان ، هماهنگی‌اش با فراگفتمان حاکم و ایفای درست و آگاهانه نقش توسط رهبر و تقریر کننده اصلی آن جستجو کرد.

فرضیه فرعی (۲) : عوامل قدرت‌بخش و آفریننده انقلاب در گفتمان اسلام نوگرای معنوی - سیاسی امام خمینی^(س) مشاهده می‌شود.

ضرورت و اهمیت مسأله :

با توجه به آرایش نیروهای اجتماعی - سیاسی و وجود گفتمان‌های مختلف در جامعه فعلی ایران ، ما اعتقاد راسخ داریم که اسلام با آن معانی شناخته شده در نزد امام - در همه موارد دارای کارآمدی است و می‌تواند برای حل گره‌ها و تداوم و گسترش دامنه انقلاب راهگشا باشد . همچنین برای مبارزه با اسلام مقدس نماهای متحجر و دفاع از اسلام پابرهنگان و محرومان لازم است ، مرز بین این دو نوع اسلام مشخص گردد ، چرا که بدون تفکیک این دو اسلام از هم امکان مبارزه و تداوم انقلاب وجود ندارد.

با توجه به این ضرورت‌ها بر آنیم تا مفاهیم و ویژگی‌های اصلی گفتمان اسلام نوگرای معنوی - سیاسی امام خمینی^(س) را مشخص و توان و ظرفیت آن را توضیح دهیم .

انقلاب اسلامی ایران (بهمن ۱۳۵۷) بدون شک حادثه سیاسی - مذهبی بسیار تکان دهنده‌ای بود که علاوه بر سقوط و فروپاشی سریع یک نظام استبدادی خودکامه ، تئوری‌های و مکاتب مطرح در علوم اجتماعی را با پرسش‌های جدی روبرو ساخت و دانشمندان و محققان علوم اجتماعی را برای بررسی علت‌های این انقلاب مذهبی به تفکر و تأمل واداشت .